

РАННОВИЗАНТИЙСКАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ДЕВИНГРАД ПРИ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

(Фортификация, водоснабдяване, жилищно строителство,
планировка и датировка)

ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ

Хълмът Девинград, известен още с името Момина крепост, се издига на десния бряг на река Янтра, в източната периферия на съвременния град В. Търново (Обр. 8). Всъщност този хълм е най-югозападният завършек на Арбанашкото плато, наподобяващ продълговато острие, ориентирано северозапад-югоизток (Обр. 1). Неговата дължина е близо 1800 м, а най-голямата ширина е около 600 м (Обр.3). Източната част на Девинград е с равнинен характер, с лек наклон на запад и юг. Тя има трапецовидна форма с дължина 1000 м, ширина 360 м от изток и 25 м от запад. Отвесни скали с височина до 40 м по южната периферия и 5 - 10 м от север се издигат над стръмните склонове в тяхното подножие (Обр. 8). Средната част, която остава на близо 70 м по-ниско от билото в източна посока, представлява тясна и издължена ивица (30 x 300 м), ограничена от непристъпни скали от юг и север. На запад тя завършва с два скални прага високи 2 - 3 м, от които започват стръмни склонове, опиращи в 10 - 15- метровия скален венец, надвиснал на 50 м над долината на р. Янтра и Ксилифорското дере. В тази западна част хълмът Девинград придобива триъгълна форма с най-голяма дължина 350 м и ширина 380 м. Върху цялата площ на този хълм се намират оцелелите до днес крепостни стени, порти и кули, водоснабдителни съоръжения и сгради на голяма ранновизантийска крепост (Обр. 8).

Първите сведения за крепостта се дължат на К. Шкорпил, който при обхождането на хълма в края на миналия век отбелязва всички видими над терена останки и следи от фортификационно и жилищно строителство¹ (Обр. 2). Интересът към тази крепост се възражда отново през 1942-43 г., когато при археологически разкопки, ръководени от Ив. Велков, са проучени Източната и Южната порти, голямо водохранилище с водопровод, жилищни сгради и няколко постройки с производствен характер² (Обр. 4; Табл. I, II). След направените проучвания за пръв път е предложена датировка и уточнено времето на съществуване на крепостта, което обхваща целия VI в.³ Нови, ограничени по обхват разкопки са проведени от Б. Султов през 1962-63 год., когато изцяло са разкрити водохранилището и охраняващият го водопровод⁴ (Обр. 7; Табл. III).

Резултатите от старите теренни обхождания и частични археологически

разкопки, последователно публикувани в един близо 100-годишен период, обаче не могат да предложат цялостна представа за особеностите на фортификационното и жилищно строителство, водоснабдяването, планировката и характера на самата крепост. Въпреки това досега не е направен сериозен опит за събиране и систематизиране на известните сведения за крепостта, за да може тя да бъде разгледана в контекста на ранновизантийското фортификационно строителство в района на В. Търново.⁵ Липсата на цялостно проучване чрез обобщаване на наличните данни и събиране на нова информация и наблюдения не позволява да се решат както посочените проблеми, така и да се уточнят хронологическите граници на съществуване и да се набележат основните етапи в развитието на крепостта. Всичко това от своя страна обаче се явява от особено важно значение за изясняване и уточняване на мястото на тази крепост в структурата на ранновизантийския град във В. Търново и Старопланинската отбранителна система. В същото време тя остава почти незабелязана спрямо добре проучената крепост на съседния хълм Царевец, а включването ѝ в територията на града е някак формално, като не са изтъкнати сериозни аргументи в подкрепа на тази теза. Поради посочените причини всички, които по един или друг начин споменават крепостта Девинград като неразделна част от крепостната система на ранновизантийския град, се задоволяват с беглото споменаване на публикуваните порти, кули и водохранилище, без да се направят каквито и да е обобщения и изводи за нейната фортификация, планировка и характер.⁶

Новият интерес към ранновизантийското крепостно строителство във В. Търново е резултат от последните проучвания на укреплението от VI в. в западното подножие на Царевец⁷ (Обр. 1). Направените наблюдения и изводи за датировката и функциите на това укрепление налагат отново да се поставят и разгледат въпросите за общото градоустройство и военно-отбранителни характеристики на ранновизантийския град. В тази посока неизследваните до днес проблеми, свързани с цялостното развитие на укрепителната система, жилищното строителство и водоснабдяване на крепостта върху хълма Девинград, се явяват от съществено значение за решаване на въпросите, свързани с изясняване структурата на този град (Обр. 1). Всъщност това са и основните причини в настоящото изследване за пръв път да се събере, систематизира, анализира и обобщи цялата известна информация и резултати от археологическите разкопки, както и наблюденията от извършените във връзка с това проучване теренни обхождания на крепостта. Редът на представяне на отделните архитектурни останки ще бъде съобразен с приетото от първите проучватели деление на крепостта на Източна, Средна и Западна част (Обр. 3). Резултатите от различните по време проучвания ще бъдат изложени заедно поради възможността чрез тяхното взаимно допълване да се получи по-пълна и цялостна представа за характерните особености на крепостните и водоснабдителни съоръжения, жилищно застрояване и строителната техника в обособените части на крепостта.

ФОРТИФИКАЦИЯ

I. ИЗТОЧНА ЧАСТ НА КРЕПОСТТА (Обр. 3, I). Тя има форма на триъгълник

с най-голяма ширина 320 м, дължина 790 м и обща площ от 110 дка.

1. Външна източна крепостна стена (Обр. 3, I₁). Пръв К. Шкорпил⁸ (Обр. 2), а впоследствие и Ив. Велков⁹ отбелязват този крепостен зид, но без да дават никакви подробности за него. Сега тази крепостна стена добре се откроява над околния терен във вид на насип от камъни и пръст с ширина от 3 до 6 м и височина 1 - 1,50 м. Стената, с обща дължина 350 м, започва от южния скален венец и е ориентирана североизток-югозапад. В последните 73 м, при северния си край, тя рязко сменя посоката си на северозапад. Останки от бойни кули, порти и стълби не се забелязват по цялото протежение на тази стена. Следи от трасета на крепостните стени по скалния венец от юг и по ръба на стръмния северен склон не се виждат.

2. Отбранителен ров (Обр. 3, I₂). Интересен е проблемът за функционирането на отбранителен ров пред крепостната стена, отбелязан и от двамата проучватели. Сега този ров е изцяло засипан, но изкопаването му пред фронта на външната стена, издигната в полето, на място, удобно за пряка атака, е обикновена практика както в римското, така и в ранновизантийското крепостно строителство.¹⁰ Поради това информацията, дадена на К. Шкорпил, че ровът е бил между между Търново и Шеремета¹¹ е може би отчасти вярна, доколкото полузасипаният ров е бил разчистен именно с тази цел.

3. Вътрешно укрепление (Обр. 3, I₃). Точно в средата на Източната част на крепостта се откроява било с издължена на запад тригълна форма (дължина 400 м и най-голяма ширина 110 м). От изток то равни с терена зад външната крепостна стена, а от юг и север постепенно се издига на височина повече от 10 м над поляните между неговото подножие и скалите от юг и стръмния склон от север. На това било при теренните обхождания се локализираха насипи от камъни, пръст и тухли с ширина 3 - 6 м и височина от 0,50 до 2,50 м, които като че ли очертават югоизточен ъгъл с трасето на част от южна (10 м) и източната крепостна стена с видима дължина 64 м, отстояща на 250 м от външната източна крепостна стена. Невисок шарп (0,50 м), започващ на 83 м от югоизточния ъгъл, подсказва за съществуването на вътрешна преградна стена. Голямо каменно струпване с правоъгълна форма (8 x 15 м и височина до 1,80 м), очертаващо се на 32 м източно от преградната стена и на 53 м от южната стена, напомня очертанията на кула (Обр. 3, I₄). Друго подобно струпване се забелязва на 20 м пред югоизточния ъгъл.

Каменните насипи по ръба на доминиращото над околния терен било на хълма позволяват да се изкаже предположението, че те очертават вътрешно укрепление в Източната част на крепостта с площ 23 дка. Обаче фактът, че К. Шкорпил не отбелязва тяхното съществуване като крепостни стени, подсказва възможността това да са синури, натрупани от извадените при обработката на нивите камъни и тухли. Все пак голямата ширина (близо 6 м) и споменатите от К. Шкорпил очертания на огради¹² и особено стратегическото място, което заема тази височина между източната външна крепостна стена на Източната част на крепостта (Обр. 3, I₁) и Източната порта и стена на Средната част (Обр. 3, II_{1,2}), които остават на

разстояние 136 м и на 40 м по-ниско от извисяващия се над тях западен край на билото, дават основание да се допусне съществуването на едно такова укрепление. От фортификационна гледна точка неговото изграждане се налага от неблагоприятното разположение на Средната и Западна част на крепостта спрямо по-високия склон на хълма в източна посока (Обр. 8). По този начин укреплението е подсигурило защитата на двете по-горе споменати крепостни стени и портата, като същевременно се явява вътрешна отделна укрепена единица, която е в състояние да води самостоятелна отбрана. Независимо от приведените наблюдения, разсъждения и доказателства за и против съществуването на това укрепление, решаването на въпроса остава предмет на бъдещи археологически разкопки.

Основен проблем при проучването на цялата Източна част на крепостта (Обр. 3, I) се явява невъзможността да се определят хронологическите граници на нейното използване поради липсата на конкретен датиращ материал, произхождащ от теренни обхождания или археологически разкопки. Неоспорено досега остава мнението на К. Шкорпил, че тя е укрепена и използвана "вече от българско време"¹³, имайки се предвид столичния период на Търновград (XII - XIV в.). В подкрепа на предложената датировка могат да се приведат и конкретни доказателства, като например проучените от Я. Николова две средновековни жилища¹⁴ и откритата керамика при разкопките, ръководени от Б. Султов на водохранилището и водопровода към него.¹⁵ И двата обекта обаче се намират по северния склон на Западната част на крепостта (Обр. 3, III). В същото време е важно да се изтъкне, че досегашните археологически проучвания и непосредствени наблюдения на оцелелите ранновизантийски крепостни стени и съоръжения не дават основание да се допуска тяхното преизползване през XII - XIV в. От друга страна, посочените по-горе причини от фортификационен характер за необходимостта от изграждането на вътрешно укрепление важат като цяло и за самата Източна част на крепостта (Обр. 8). Това позволява да се потърси пряка взаимнофункционална и военноотбранителна връзка между външната крепостна стена и самото укрепление, изградени на доминиращото над разположената на запад останала част от хълма било и Средната част на крепостта за осигуряване на отбраната непосредствените подстъпи към портата в източната ѝ крепостната стена (Обр. 3, II₂). Изтъкнатите доводи дават основание засега да се приеме, че цялата укрепена Източна част с обща площ 110 дка се вписва в структурата на ранновизантийската крепост на хълма Девинград като резултат от реализирането на единен фортификационен замисъл.

II. СРЕДНА ЧАСТ НА КРЕПОСТТА (Обр. 3, II). Тя заема тясната и издължена ивица в централната част на хълма с дължина 290 м, ширина 30 м и площ 9 дка.

1. Източна крепостна стена (Обр. 3, II₁). Отбелязана още от К. Шкорпил¹⁶ (Обр. 2), тази стена с посока югозапад-североизток е отчасти разкопана при проучването на Ив. Велков.¹⁷ Тя започва от ръба на южния скален венец и има дължина само 18 м. Запазената ѝ височина е около 1,50 м, а ширината ѝ не може да се измери, тъй като тя не е изцяло разкопана. Стената е фундирана

върху стабилна скална основа и е изградена от неголеми грубо оформени камъни, споени с бял хоросан примесен с едрочукана тухла. В другия си край крепостната стена спира на фуга към югозападната стена на Източната порта.

2. Източна порта (Обр. 3, II₂). Предположение за наличието на порта изказва К. Шкорпил¹⁸, а цялостно разкриване и публикуване на това съоръжение е направено от Ив. Велков.¹⁹ Според проучвателя Източната порта е имала два входа и три охраняващи ги бойни кули (Обр. 4). Южната правоъгълна кула е с ширина 6 м и дължина 10 м, като в северозападния ѝ ъгъл е изградена стълба широка 2,30 м, водеща към горните етажи. Между тази кула и ъгловата североизточна кула е оставен проходът на източния вход с ширина 2,65 м и дължина 3,40 м. Във външния си край този вход е ограничен от два пиластъра (0,30 x 0,50 м) с ширина между тях 2,05 м. Зад пиластрите е поставен преизползван за праг варовиков профилиран корниз, в краищата на който са пробити дупки за осите на двукрила врата. Ъгловата кула има петоъгълна форма с максимални размери 8,60 x 8,60 м. Вторият вход от северната страна е изграден симетрично на източния, но под ъгъл 90°. От запад той е охраняван от правоъгълна кула (6 x 10 м), в чийто югозападен ъгъл са запазени 7 стъпала с ширина 2,10 м и височина 0,30 м от стълба към нейната вътрешност. Зад двата входа е оформено неголямо площадно пространство, застлано с калдъръм. При разкопките тук е открит архитектурен детайл, представляващ скулптирана овнешка глава, с отвор в долната си част. Подобен, но във форма на рибешка глава е намерен и във вътрешността на крепостта. Те вероятно са изпълнявали ролята на ъглови водостоци, поставени на покрива на самата порта.

Характерна особеност при градежа на кулите е външната фасадна облицовка от грамадни рустицирани квадрати с дължина до 2,40 м, ширина до 1,50 м и височина 0,60 м споени с фин червен хоросан (Табл. I). Вътрешните стени са изидани от средно големи ломени камъни и хоросан на височина до 2 м. Тук е важно да се отбележи, че по абсолютно същия начин и със същите строителни материали е построена и Западната порта и фланкиращата я от север кула на крепостта върху съседния хълм Царевец.²⁰ Следи от преправки са отбелязани при западната страница на северния вход, където на място е бил запазен голям каменен блок, чрез който е била вторично стеснена ширината на прохода, а към източната стена на петоъгълната кула е долепен на фуга зид с неясно предназначение, по всяка вероятност свързан с повишаване отбранителните възможности на портата (Обр. 4). Интересен е въпросът за архитектурния план на външния обем на тази порта. Ив. Велков представя портата като комплекс от 3 кули и 2 входа²¹, а Д. Овчаров отбелязва, че тя имала два входа, отбранявани едновременно от разположената между тях петоъгълна кула.²² Действително, погледната в план, тази порта има вид, който може да се разглежда по посочените начини, но при една реконструкция се установява, че във височина обемите на т. нар. три кули съвсем естествено се сливат над широките едва 2,60 м входове, образувайки една монолитна ъглова постройка - Източната порта²³ (Обр. 5).

3. Северна крепостна стена (Обр. 3, II₃). Стената може да се проследи във

вид на съвсем слаби следи от градежи в близост до западната стена на портата, а склонът под високия само 2 - 5 м скален венец е осеян от ломени камъни, хоросан, тухли и керемиди.

4. Западна крепостна стена (Обр. 3, II₁). Засага следи от нейното трасе по скалните прагове не могат да се открият, но съществуването ѝ е повече от сигурно поради доминиращото положение, което тя заема спрямо по-ниско разположената Западна част на крепостта и несъмнената връзка с новооткритата вътрешна преградна стена. Съвсем естествено е да се предположи, че на западната стена е имало порта, чрез която се е осъществявала пряката комуникационна връзка между двете части на крепостта.

От юг крепостна стена не е била изградена, поради естествената непристъпност на високите повече от 40 м скали, като вероятно е имало неголям каменен предпазен парапет (Обр.3, II; Обр. 8).

III. ЗАПАДНА ЧАСТ НА КРЕПОСТТА (Обр. 3, III). Тя има почти триъгълна форма с най-голяма ширина 380 м и дължина 350 м и обща площ 45 дка.

1. Североизточна крепостна стена (Обр. 3, III₁). Трасето на тази стена е проследено още от К. Шкорпил, който отбелязва, че то се пречупва на три места и е дълго 200 крачки²⁴ (Обр. 2). От външната страна (с дължина 17 м) се откроявали три пласта зидария - долният с височина 0,90 м е бил изграден от големи грубо обработени блокове, положени върху скалата, а следващите два пласта са от дребни камъни (височина съответно 0,15 и 0,45 м) споени с червеникав хоросан.²⁵ Тази крепостна стена започва от северозападния край на скалните прагове, където несъмнено се е свързвала със северната и западна крепостни стени на Средната част на крепостта (Обр. 3, III_{3,4}). Нейното трасе се очертава като насип с ширина около 3 м и височина близо 1 м. От скалите, които тук са високи над 2 м, насипът се спуска надолу по склона в продължение на 100 м до по-долния скален венец, където е връзката със Северната крепостна стена. По самото трасе не се забелязват следи от бойни кули или порти.

2. Северна крепостна стена (Обр. 3, III₂). К. Шкорпил отбелязва, че "в самия ъгъл зидът е 4 м висок от по-нова преправка, с прости камъни, измазани от външната страна; в зида се вижда каналче за изтичане на вода 0,22 м широко и 0,18 м високо"²⁶ (Обр. 2). Сега от тази стена се виждат незначителни следи по долния скален венец, с изключение на участъка, отбелязан по-горе - при североизточния ъгъл. В този сектор разкопки на водохранилището провежда Ив. Велков, а по-късно и Б. Султов, при което е била разкрита част от външното лице на стената.²⁷ Тук на дължина 15 м е запазена зидария с височина 2,50 м. Стената, фундирана върху скала, е била с ширина 1,80 - 2,00 м, но поради разрушаването на лицевата зидария от иманярски сондажи и атмосферни влияния е останал само блокажът, състоящ се от средно големи ломени камъни и бял хоросан с едро счукана тухла (Табл. I₃). На тази височина тухлени редове от OPUS MIXTUM не се забелязват. Интересна особеност при самото строителство е включването на северната външна стена на водохранилището в трасето на крепостната стена. Някъде по протежение на северната крепостна стена трябва

да се търси мястото на порта, извеждаща към пътя в подножието на хълма, чрез който се осъществявала връзката с подградията по брега на Янтра и с крепостта на хълма Царевец (Обр. 1).

3. Западна и югозападна крепостни стени (Обр. 3, III₁). Поради пълното разрушаване на тези стени техните трасета не могат да се проследят със сигурност. Трябва да се предположи, че те са следвали самия ръб на скалния венец в тази част на хълма. Не е изключено обаче тук поради естествената непристъпност на скалите крепостни стени да не са били изградени.

4. Югоизточна крепостна стена (Обр. 3, III₁). Стената е отбелязана от К. Шкорпил, който е измерил нейната ширина - 2,60 м²⁸ (Обр. 2). Тук са провеждани частични разкопки от Ив. Велков, но за стената липсват конкретни сведения и чертежи.²⁹ Поради тези причини при теренните обхождания беше обърнато специално внимание на проучването и документирането както на този участък от крепостните стени, така и на Южната порта и ъгловата кула (Обр. 6). От тях в момента не е останало почти нищо, поради това, че те не са били консервирани и системно се рушат от атмосферните условия и иманярски изкопи. Проследяването на трасето на югоизточната крепостна стена се оказва изключително трудно и почти невъзможно поради пълното ѝ обезличаване над терена. В горния си край стената е започвала от южния край на Западната крепостна стена на Средната част на крепостта. Оттук, спускайки се по стръмния склон, на протежение от 115 м, тя достига до южната ъглова кула (Обр. 6). Сега от крепостната стена се вижда на дължина около 15 м външна и вътрешна зидария с ширина 3 м и запазена височина до 1,50 м (Табл. II_{1,2}). Тя е изградена от грубо оформени камъни, споени с бял хоросан с едро счукана тухла. На 4 м един от друг са изградени два контрафорса с размери: 0,50 x 1,40 м и 0,50 x 0,90 м (Обр. 6). Между последния и следващия на запад контрафорс остава разстояние от 5,40 м, където трябва да се ситуира входът на Южната порта.

5. Южна порта (Обр. 3, III₁; Обр. 6). Разкопана от Ив. Велков през 1943 г., днес от нея не е останало много. От прохода на портата не са запазени страниците, което не позволява да се установи с точност неговото място. Откритият при разкопките профилиран каменен блок, който е използван за праг (с размери 1,82 x 0,50 x 0,17 м), дава възможност да се уточни ширината на входната врата. Първата осова дупка с конусовидна форма (диам. 0,10 м и дълб. 0,07 м) е направена на 0,10 м от края на блока. На 0,60 м от нея е издълбана квадратна дупка с дължина и дълбочина по 0,06 м. От втората дупка до края на блока остават 0,96 м. Пред двете дупки е издялан праг с височина 0,05 м и ширина 0,15 м, в който се е опирала вратата. Според формата на дупките трябва да се приеме, че едното крило на двукрилата врата е имало ширина 0,60 м и се е затваряло посредством сюрме, спускащо се в квадратната дупка. Другото крило е имало по-голяма ширина - около 1 м, а неговата осова дупка е била направена в друг камък. Ширината на входа от 1,60 м е напълно приемлива като се има предвид изключително трудния подход поради разположението на портата върху отвесния скален венец, надвиснал над реката и стръмния склон под него (Обр. 8).

който определя нейния пешеходен характер. Поради засипването на вътрешното лице на стената в този участък не може да се определи дали към портата е имало пропугнакулум и надвратна кула, или тя е била отбранявана само от фланкиращата я южна ъглова кула (Обр. 6, Табл. II₃).

Тази ъглова кула има полукръгла форма с вътрешен диаметър 4,20 м, дебелина на стените 2 м и е конструктивно свързана с югоизточната крепостна стена (Обр. 6). На северната, вътрешна стена, се очертават страниците на вход с ширина 2,20 м, водещ към приземието на кулата. Ив. Велков отбелязва, че тази полукръгла кула по-късно е била вградена в петоъгълна кула.³⁰ Всъщност около кулата допълнително е изграден каменен кожух, чрез който ѝ е предадена петоъгълна форма според изискванията на новото фортификационно строителство.³¹ Откъм издадения остър ръб ширината на тази облицовка е 3,30 м, а от двете страни на кулата - по 1,60 м. Дължината на източната стена на кожата е 6 м, на югоизточната 7,40 м, а от югозападната стена са запазени само 1,50 м, тъй като тя опира в скалните прагове. По всичко изглежда, че при добавката на кожата е била подменена и част от лицевата зидария на крепостната стена - от неговата югоизточна стена до предполагаемото място на входа на портата (Табл. II₃). Установи се разлика в състава на използвания хоросан, който при кулата и крепостната стена е с примес на едрочукана тухла, а в кожата и новата облицовка - с неголямо количество дребно натрошена тухла. Тук, по външното лице на зидовете се виждат камъни с полепнал по тях хоросан, с наситен червен цвят от ситно счукана тухла в него (Табл. II₃). Възможно е да се окаже, че това са преизползвани камъни, но най-вероятно е обаче цялата плоскост на крепостните стени да е била измазана с този хидрофобен хоросан за предпазване на пясъчника, с който са изградени зидовете, от изветряване и разрушаване вследствие атмосферното влияние. Такава мазилка отбелязва К. Шкорпил и по североизточната крепостна стена.³² Не може да се каже със сигурност дали Южната порта е изградена едновременно с крепостта, или е допълнително направена при облицовката на полукръглата ъглова кула. Основание за такава несигурност дава и изключително трудният подход по южния склон на хълма към тази порта, а до известна степен и откритата при теренните обхождания вътрешна напречна стена.

6. Вътрешна напречна крепостна стена (Обр. 3, III₆). При обхождането на централния сектор на западния склон се попадна на добре изявен насип, подобен на насипа, очертаващ североизточната крепостна стена. След проследяването на посоката и характерните особености на този насип може с основание да се твърди, че това е вътрешна крепостна стена, която разделя Западната част на крепостта на два сектора - северен, с площ 29 дка, и южен - 16 дка. По всичко изглежда, че западният край на тази стена е отбелязан от К. Шкорпил като "един вътрешен зид"³³ (Обр. 2).

Напречната стена е започвала от западния край на втория скален праг, на 23 м от началото на североизточната крепостна стена. Сега, в първите 40 м, насипът от нейните разрушения е почти напълно обезличен. В следващите 36 м той има

ширина около 5 м и височина 1 м с ориентация северозапад-югоизток. На 76 м от скалния праг насипът дъговидно извива към север. Дължината на изпъкналата част е 3,50 м, а ширината 7 м. От западния край на дъгата продължаващият по склона насип се измества с около 3 м на юг спрямо трасето преди него. Тази извивка очертава полукръгла бойна кула, обърната с фронт към север. След кулата насипът продължава още 23 м в посока на северозапад. Оттук той поема на запад в протежение на 20 м, където под прав ъгъл чупи на юг (дължина 5 м). Тази чупка вероятно е правоъгълна кула, но поради пълното заравняване на терена не може със сигурност да се установи нейната форма и размери. От кулата насипът се очертава още близо 80 м на запад с ширина 4 - 6 м и височина до 2 м. Проследяването на трасето на стената надолу по склона се оказва невъзможно, но след около 45 м то е достигнало до скалния венец на реката, където и сега се вижда част от насипа на стената. Засега не е възможно да се посочи с точност мястото на порта или вход, чрез които е осъществявана връзката между двата сектора на тази част от крепостта. Не е изключено обаче тази порта да се е намирала при чупката на крепостната стена, за която се предположи, че е кула.

Предназначението на вътрешната напречна стена трябва да се търси в посока на допълнително повишаване отбранителните възможности на крепостта и особено на нейната Западна част, която е по-достъпна от север и североизток, където скалният венец е с незначителна височина (2 - 5 м) (Обр. 3, III). Освен това е възможно трасето на стената да е прокарано с цел отделянето на северния сектор, в който засега се ситуират жилища и сгради с производствен характер³⁴ от по-добре защитения южен сектор, в който може да се предположи, че са били разположени казармите на гарнизона. Този сектор се свързвал директно с подградията в западното подножие на хълма и с крепостта Царевец чрез Южната порта (Обр. 1, Обр. 3, III). Възможно е да се допусне, че именно отделянето на южния сектор е основната причина за изграждането на портата, за да може при необходимост да се изпращат военни подкрепления на застрашените от нападения участъци от крепостните стени. Засега обаче изясняването на хронологическата последователност на изграждане и функциониране на отделните крепостни съоръжения е невъзможно без допълнителни археологически проучвания.

7. Преградна крепостна стена (Обр. 3, III). При огледа на северната крепостна стена и североизточния ъгъл на Западната част на крепостта се проследи трасето на плитък ров с ширина 2 м и дълбочина 0,50 м с невисоки насипи от двете му страни, състоящи се от камъни, пръст, тухли и керемиди. Ровът се спуска в права линия надолу по склона (дълж. 102 м), достигайки шосето за хижа "Ксилифор". Първоначално беше допусната възможността това да е ровина, образувала се от стичащи се по склона повърхностни води. При специалния оглед се установи, че в горния си край ровът опира в подножието на скалния венец, върху който е издигната северната крепостна стена. Над скалите неговото трасе е засипано с разхвърлената от разкопките пръст, но проследявайки обаче общата му посока, се оказва, че ровът е започвал точно от североизточния ъгъл

на крепостта, като освен това е пряко продължение на насипа, маркиращ трасето на североизточната крепостна стена³⁵ (Обр. 3, III₁). Направените наблюдения позволяват да се допусне възможността, че всъщност става въпрос за крепостна стена, преграждала дола, в който тече Ксилифорското дере (Обр.3). Така ситуирана, Преградата е имала за основна цел да охранява достъпните подходи, свързващи Арбанашкото плато с долината на р. Янтра, чрез който се е осъществявала връзката между крепостите и подградиата на ранновизантийския град във В. Търново с пътя, идващ от Никополис ад Иструм, трасиран по платото.³⁶ В този участък защитата на пътните трасета се осигурявала от стените на крепостта, а от север недостъпните отвесни скали, на места разположени в три реда един над друг, са гарантирали тяхната безопасност.

Западната част на крепостта върху хълма Девинград е изпълнявала няколко особено важни функции, наложени от нейното местоположение. На първо място трябва да се отбележи основното ѝ значение при непосредствената охрана на преките и удобни подходи към ранновизантийския град в долината на р. Янтра (Обр. 1). Тя е осигурявала и защитата на кварталите от подградието, разположено в западното подножие на хълма - точно под крепостните стени (Обр. 3). Едновременно с това крепостта като цяло и особено нейната Западна част са осъществявали фланговата отбрана както към подстъпите към града, така и на неговата основна крепост върху съседния хълм Царевец, където се намира административният и култов център (Обр. 1). И на последно, но не по значение място, се явява защитата на основния водоснабителен комплекс на крепостта, изграден в нейната Западна част.

ВОДОСНАБДЯВАНЕ

Водоснабдяването на крепостта върху хълма Девинград се осъществявало чрез няколко съоръжения, при които са използвани различни принципи на събиране и съхраняване на питейната вода. Основният водоснабителен комплекс на крепостта се състои от каптиран извор и зидан водопровод, отвеждащ водата към голям засводен резервоар (Обр. 7). Отделни елементи от този комплекс са открити още от Ив. Велков³⁷, но цялостното разкопаване и проучване е извършено от Б. Султов през 1962 - 1963 г.³⁸ Водохранилището е изградено в близост до североизточния ъгъл на Западната част на крепостта (Обр. 3, III₂). Интересна особеност тук е включването на северната му стена в трасето на северната крепостна стена, която се допира на фуга към неговия североизточен ъгъл. Водохранилището има четириъгълна форма с размери 13 x 21,25 м (Обр. 7). Стените му са стабилно фундирани направо върху скалата, а ширината им достига 1,75 м, като само северната (крепостна) стена е дебела 2,50 м. Те са иззидани в OPUS MIXTUM с каменни и шест редови тухлени пояси, редуващи се през 1 м, споени с бял хоросан с голям примес от едро счукана тухла. Отвън стените са подсилени с различни по брой и размери контрафорси - на източната и западната стена има по два контрафорса (0,60 x 2 м), а при външните ъгли те са с размери 0,60 x 2,50 м. На южната стена двата контрафорса са съответно с ширина 0,60 и 1 м и дължина 4 м и 3,25 м. Северната стена има три контрафорса с ширина 0,60 м

и дължина 1,50 м, докато при северозападния ъгъл контрафорсът е с дължина 2 м, а в североизточния - 5,25 м. Вътрешните размери на водохранилището са 8,75 x 17,75 м. Дъното на резервоара е изградено от масивен блокаж, състоящ се от камъни и хоросан с едросчукана тухла с височина 0,80 м, а над него следват 8 реда тухли, измазани със същия хоросан, които оформят същинското подово ниво. Точно в средата на северната и южната стени е изграден по един пиластър с дължина 1,50 м и ширина при основата 2,75 м, а в предната си част 1 м. В хоризонтално сечение те имат двойна стъпаловидна форма с ширина и дължина на всяко от трите стъпала по 0,50 м. Точно такива стъпала, но само по два броя, има в четирите вътрешни ъгъла. Така очертаното вътрешно разпределение подсказва възможността за двойно куполно покритие, носено от система напречни и надлъжни арки, стъпващи върху тези стъпаловидни уширения. Общата височина на съоръжението не може да се определи, тъй като сега стените са запазени само на 0,80 м над пода. По груби изчисления общият му обем е възлизал на почти 1000 м³. В определен етап от използването на водохранилището неговата вътрешност е била допълнително облицована с тухлена зидария (ширина 1 м, а от север 1,35 м), чрез която са оформени две самостоятелни камери с неправилна осмоъгълна форма (Обр. 7, Табл III). Може да се допусне, че покритието от двата купола се е запазило, но не е ясно каква причина е наложила това преустройство.

Резервоарът е охраняван чрез зидан водопровод, който е разчистен на дължина близо 200 м в източна посока (Обр. 3, III₂). Той има V-образно вътрешно сечение с ширина в горния край 0,25 м. Покрит е с каменни плочи и измазан с хидрофобен хоросан. Общата ширина на каменното корито на водопровода е 1,50 м (Табл. III₂). По всяка вероятност трасето е започвало от каптиран извор на около 1 км източно от водохранилището, в м. "Ксилифор", където сега има пресъхнала чешма. Не е уточнено по какъв начин и откъде водопроводът е влизал в резервоара, но най-вероятно това е ставало при неговия югоизточен ъгъл. Постоянният приток във водохранилището е изисквал незабавното усвояване на постъпващите количества вода. Една част от тях се е вливала в резервоара, а друга, чрез обществена чешма, е задоволявала потребностите на населението и гарнизона на крепостта. Нейното корито, издялано от монолитен каменен блок с ширина 0,60 м, височина 0,30 м, запазена дължина 1 м и диаметър на отвора за оттичане на водата 0,10 м е открито непосредствено до водохранилището (Табл. III₃). Чешмата, чието място може да се локализира при югозападния ъгъл на съоръжението според запазения участък от тухлена настилка, вероятно е била охранявана направо от водопровода посредством каменен разпределител с 3 отвора с диаметър 0,10 м, намерен при разкопките през 1962 г. Не е изключено обаче чешмата да е служила за преливник на излишната вода от резервоара. Изграждането на мащабно и скъпоструващо съоръжение като този водопровод подсказва възможността той да е използван не само за пълнене на един резервоар, а за цялостно водоснабдяване на Западната част на крепостта (Обр. 3, III). Засега това предположение не може да се подкрепи с конкретни данни, освен откритите

при разкопките на Б. Султов няколко фрагмента от глинени водопроводни тръби, но локализирането в този сектор на производствени помещения и жилищни сгради, както и благоприятните теренни дадености не изключват подобна възможност.

Свързана с общественото водоснабдяване може да се окаже и чешмата, фигурираща върху плана на К. Шкорпил³⁹ (Обр. 2), ситуирана на северния склон в Източната част на крепостта (Обр. 3, I₅) (на 85 м на изток от Източната крепостна стена на Средната част на крепостта), лежаша на същия хоризонтал, на който се намира изворът, захранвал водохранилището. От тази чешма сега няма никакви останки, но вероятността тя да бъде свързана с отклонение от представения водопровод и използвана от населението на тази част от ранновизантийската крепост не бива да се изключва. Щерна, изсечена в скалите на Средната част на крепостта (Обр. 3, II₅) (на 200 м западно от Източната крепостна стена), също е отбелязана от К. Шкорпил⁴⁰ (Обр. 2). За нея не разполагаме с конкретни данни, тъй като тя не беше локализирана. Несъмнено обаче нейното издълбаване в тясната скалиста ивица подкрепя предположението за пълно обособяване на тази част от крепостта спрямо разположените източно и западно от нея чрез изграждането и на собствено водохранилище.

Известните и проучени досега водоснабдителни съоръжения показват особено внимание, отделено на проблема за набавянето и съхраняването на необходимите количества питейна вода както за нормалния всекидневен живот на населението и гарнизона на крепостта, така и при вражески нашествия и обсади. Тук трябва да се има в предвид, че на Девинград са изградени толкова водоснабдителни съоръжения, колкото в крепостта на Царевец, при това с подчертано обществен характер. Частичните разкопки обаче не позволяват да се направят цялостни изводи и обобщения за окончателното решаване на този изключително интересен въпрос.

ЖИЛИЩНО СТРОИТЕЛСТВО И ПЛАНИРОВКА

На този етап от проучванията на крепостта данните за жилищното строителство и планировката са крайно оскъдни и незадоволителни. Сигурни сведения за ранновизантийски сгради по северния склон на Западната част на крепостта (Обр. 3, III) има от разкопките на Ив. Велков: "По протежение на скалите на запад се разкриха следи от жилищни и други помещения. Зидовете са запазени някъде заринати в земята до 2 м височина. Откритите помещения били обикновено отворени към южната страна или затворени с дървени прегради. От това може да се заключи, че те са служили за различни работилници".⁴¹ Производственият характер на сградите засега не може да се докаже със сигурност, но несъмнено тази част на крепостта е била гъсто застроена, извод, който се подкрепя и от сведенията на К. Шкорпил⁴², както и от разпилените по целия склон камъни, тухли и керемиди.

За западната част на крепостта (Обр. 3, III) се установи една интересна особеност, която не е отбелязвана досега. По стръмния северен и отчасти западен склон, които попадат в северния сектор, ограничен от вътрешната напречна

крепостна стена, са оформени четири тераси с ширина 15 - 20 м и височина една над друга около 15 м. На първата, най-ниска тераса, се намира водохранилището и северната крепостна стена (Обр. 3, III_{2,8}), а на следващата има следи от няколко сгради. Между отделните постройки е имало тесни коридори - улички⁴⁴ и надлъжни улички, трасирани по хоризонталите. Връзката между отделните тераси се е осъществявала най-вероятно чрез стълбища, извеждащи към водохранилището и предполагаемата Северна порта, която е осигурявала прекия излаз от крепостта. В южния сектор, където склонът има по-малък наклон, подобно терасиране не се забелязва, но осеяният с камъни и керемиди терен несъмнено показва наличието на жилищни сгради и подходяща улична мрежа. Тук може да се търсят казармените сгради на войниците и офицерите от гарнизона поради по-специфичното военно-отбранително значение на този сектор.

Останки от жилищно строителство в Средната част на крепостта (Обр. 3, II) засега няма открити, а по терена не се забелязват нито зидове, нито разсипани камъни и тухли. Не е изключено обаче тук също да е имало сгради, чиито строителен материал е бил употребен в по-късно време, а от основите им не е останало нищо, тъй като стените са започвали направо от скалата. Към този извод насочва и отбелязаната от К. Шкорпил шерпа, изсечена в скалния масив (Обр. 3, II₃). В Източната, най-висока част на крепостта (Обр. 3, I), засега не се виждат следите от нито една сграда или зид, но изхождайки от сведенията на К. Шкорпил, че "в нивите се намират грамади от камъни на постройки и огради около тях"⁴⁵ може да се предположи, че равните терени тук са били застроени, без обаче да има възможност да се изясни планировката и характера на самите постройки.⁴⁶

Определен интерес представлява сградата с неправилна четириъгълна форма, долепена до южния скален венец и отстояща на 11 м пред източната крепостна стена на Средната част на крепостта⁴⁷ (Обр. 3, I₆). Това е единствената сграда, открита досега в крепостта, която е имала масивен градеж от квадратни тухли, най-вероятно споени с хоросан. Поради това може да се допусне, че става дума за култова сграда - вероятно еднокорабна църква. Всъщност липсват каквито и да са следи от църковно строителство в укрепената територия, но съществуването на християнски култови сгради не може да се постави под съмнение, а тяхното локализиране е въпрос на бъдещи разкопки.

СТРОИТЕЛНА ТЕХНИКА И МАТЕРИАЛИ

Техниката на градеж на крепостните стени в крепостта на Девинград по нищо не се отличава от използваната при строежа на ранновизантийската крепост на отсрещния хълм Царевец.⁴⁸ В лицевата зидария на Източната порта на Средната част на крепостта са вложени огромни рустицирани квадри от пясъчник и варовик, споени с бял хоросан, примесен с едрочукана тухла, а фугите са обмазани с фин червен хоросан (Табл. I₁). Вътрешното ѝ лице, както и цялата източна крепостна стена са изградени от малки грубо оформени блокчета от пясъчник и същия по състав хоросан (Табл. I₂), като по този начин изцяло са построени северната и югоизточна крепостни стени и Южната порта на Западната част на

крепостта (Табл. II) и водопровода (Табл. III₂). И при двата вида облицовки вътрешността между тях е запълнена с блокаж от средно големи камъни и хоросан - т. нар. OPUS IMPLECTUM (Табл. I₃). Засага тухлени редове от OPUS MIXTUM при крепостните съоръжения няма засвидетелствани, но използването му при северната стена на водохранилището, която е включена в трасето на крепостната стена доказва неговата употреба. Тухлена зидария - OPUS TESTACEUM с квадратни тухли 0,33 x 0,33 x 0,35 м е използвана при вътрешната облицовка на водохранилището (Табл. III₁) и предполагаемата еднокорабна църква, а обикновени ломени камъни, споени с глина - за строежа на жилищните и производствени сгради по северния склон. Като прагове на вратите на двете порти са преизползвани профилирани каменни корнизи, като освен тях фрагменти от архитектурни детайли има и на други места в крепостта. Интересна особеност е запазената външна мазилка по лицевата зидария на Южната порта, направена с хоросан с почти червен цвят от ситно счукана тухла (Табл. II₃). Откритите големи фрагменти от плоски (TEGULAE) и извити (IMBRICES) керемиди по цялата площ на Западната част на крепостта; при Източната и Южна порта и водохранилището, показват вида на използваното покритие. Освен споменатите по-горе хоросани с различен състав са използвани и хидрофобен хоросан с червен цвят от стрита на прах тухла при вътрешната мазилка на водохранилището и водопровода, а хоросанът с малък примес от по-дребно счукана тухла, който се забелязва при Източната порта и добавения кожух към фланкиращата Южната порта кръгла кула, показва по-късни строителни етапи и преустройство в крепостта.

ДАТИРОВКА

Първият проучвател на крепостта К. Шкорпил предполага, че "западната и средната част на крепостта са изградени по-рано от източната, която произлиза вече от българско време".⁴⁹ Въз основа на резултатите от археологическите разкопки и откритите находки Ив. Велков отбелязва: "Констатираха се големи пожарища и разрушения в долните културни пластове на селището. В тези именно пластове се намират монети, метални и други предмети, които могат да се датират само до края на VI в."⁵⁰ Според него крепостта е съществувала вече по времето на император Юстиниан I (527 - 565 г.) и е разрушена при нахлуването на авари и славяни в периода 582 - 602 година.⁵¹ В случая Ив. Велков, основавайки се на мнението на Ал. Рашенов⁵², синхронизира съществуването на крепостите върху двата съседни хълма - Царевец и Девинград. Б. Султов също датира проученото от него водохранилище в VI в.⁵³ Тази датировка се приема от всички изследователи, докоснали се до проблемите на ранновизантийския град във В. Търново.⁵⁴

Засвидетелстваният тънък културен пласт от IV в. с фрагменти от глинени съдове и монети на територията на крепостта обаче поставя въпроса за възникването на по-ранно селище и строежа на крепостните стени.⁵⁵ В случая от основно значение се явява установената еднаква строителна техника и материали с тези, използвани при изграждането на крепостта на отсрещния хълм Царевец, където също има находки - керамика и монети, както и останки от жилищна и

църковна архитектура от IV в.⁵⁶ Освен това според резултатите от цялостното проучване на крепостните стени на Царевец тяхното строителство е отнесено във втората половина на IV в.⁵⁷ Изтъкнатите паралели, наблюдения и изводи позволяват на този етап от проучванията, макар и без нови стратиграфски наблюдения, да се приеме, че крепостта върху хълма Девинград е изградена към средата и втората половина на IV или дори в самото начало на V век. В това отношение от особена важност се оказва откритото в западното подножие на крепостта, по десния бряг на р. Янтра, подградие (Обр. 3).

ПОДГРАДИЕ

До този момент от това подградие (Обр. 3) цялостно е проучена една сграда с базиликален план - по всяка вероятност християнска базилика⁵⁸ и други две масивни каменни сгради, които според значителните размери, оформление, пластични и архитектурни решения имат обществен, представителен характер.⁵⁹ Освен това с определен вид производствена дейност се свързва откритата тук пещ, която е определена като грънчарска на базата на сравнение с подобни пещи от Нове, датирани в IV - V век⁶⁰, може би една полувкопана постройка⁶¹, а не е изключено и изсеченото в скалния масив водоснабдително съоръжение.⁶² В пряка връзка с откритата базилика са проучените 9 християнски гроба от светски некропол, които според проучателя принадлежат на "населението обитавало хълма Момина крепост през ранновизантийската епоха - V - VI в."⁶³ Времето на изграждане и съществуване на проучените сгради и съоръжения изясняват откритите многобройни фрагменти сива римска и едрозърнеста ранновизантийска керамика, както и медните монети на император Констанций II (324 - 361 г.) - 1 бр.; на Теодосий II (408 - 450 г.) - 1 бр. и няколко обезличени фолиса от V в.⁶⁴ Така локализираното в западното подножие на крепостта подградие се оказва най-ранното от подградията на ранновизантийския град, възникнало около средата на IV в. (Обр. 1). Трябва да се подчертае, че то е в пряка зависимост от изграждането и съществуването на крепостта на хълма Девинград както по топографско положение, така и по хронология, а не с крепостта на отсрещния хълм Царевец, чиито подградия и допълнително укрепление се намират на другия (ляв) бряг на реката (Обр. 1). Разглежданото подградие обаче не може да се отдели от двете крепости, тъй като в отбранително и комуникационно отношение е в непосредствена връзка с тях, очертавайки по този начин един общ фортификационен и градоустройствен замисъл при тяхното изграждане.

ОПИТИ ЗА УСТАНОВЯВАНЕ НА НАИМЕНОВАНИЕТО

Въпросът за името на крепостта върху хълма Девинград все още не е решен. Единственото предположение в тази посока изказва В. Велков, извеждайки го от тракийското име Зикидева като вариант на често срещаното Сукидава⁶⁵, както и на факта, че това име е споменато от Прокопий в списъка на възстановените от император Юстиниан I (527 - 565 г.) крепости веднага след Никополис ад Иструм.⁶⁶ Използвайки това предположение, В. Динчев представи нови и сигурни доказателства, с които подкрепи и доразви тази идея. Въз основа на списъците на епископските средища от V - VII в. той доказва, че Зикидева е името не на

разглежданата крепост, а на целия ранновизантийски град⁶⁷, чийто център е крепостта на Царевец. Именно поради тази причина засега трябва да се приеме, че крепостта на хълма Девинград е имала друго, неизвестно име, различно от общото име на ранновизантийския град.

ХАРАКТЕР И ФУНКЦИИ НА КРЕПОСТТА

Независимо от многобройните нерешени проблеми, свързани с крепостното, жилищното и църковно строителство, водоснабдяването и планировката, както и въпросите за общата периодизация и етапи на изграждане на крепостта върху хълма Девинград, единодушно е мнението на проучвателите, че тя трябва да се разглежда като неделима част от ранновизантийския град В. Търново (Обр. 1). Така например Ив. Велков отбелязва: "Отначало двете крепости на Царевец и Момина крепост са представлявали заедно едно от най-значителните селища и укрепени места в областта на римския град NICOPOLIS AD ISTRUM и северните склонове на Балкана."⁶⁸ Я. Николова твърди, че: "Ранновизантийските крепости на територията на стария град са били обединени в един голям, добре укрепен град, който засега не е проучен изцяло."⁶⁹, а според Н. Ангелов крепостта на Девинград е строена заедно с тази на Царевец, образувайки единна крепостна система, като представлява част от ранновизантийския град.⁷⁰ Й. Алексиев също отбелязва, че: "Ранновизантийския град е бил разположен на двете крепости Царевец и Момина крепост."⁷¹, докато според В. Динчев: "През ранновизантийската епоха е съществувала значителна агломерация от селища, която включва градския център върху хълма Царевец и сателитна структура Момина крепост, където се разполага значително укрепено селище."⁷²

Представеното изследване, в което за първи път са събрани, анализирани и обобщени всички известни данни и археологически материали за крепостта върху хълма Девинград, позволява на този етап от проучванията да се направят важни изводи за нейния характер, предназначение и място в структурата на ранновизантийския град. На първо място трябва да се посочи мощната укрепителна система, включваща дълбоко ешелонирана отбрана, която се състои от няколко разположени една зад друга крепостни стени с добре охранявани порти, вътрешни укрепени ядра и напречни стени (Обр. 3). Жилищното строителство, вероятното съществуване на производствени постройки, както и осигуряването на питейна вода чрез скъпо струващи водоснабдителни съоръжения с подчертано обществен характер в така защитената територия, която е близо 180 дка (повече отколкото на крепостта върху хълма Царевец), показват присъствието не само на военен гарнизон, но и многобройно цивилно население. Подградието, което възниква едновременно и в пряка връзка с крепостта, подкрепя направения извод и същевременно позволява те да се разглеждат като части от една обща взаимносвързана структура с подчертано градски характер.

Крепостта на хълма Девинград без съмнение е била включена в ранновизантийската крепостна система по склоновете на Стара планина, чиято основна задача е била да отбранява подстъпите към десетте прохода в централната част на планината.⁷³ Именно във връзка с тази задача е конкретното военно-

тактическо предназначение на крепостта, която чрез взаимодействие с крепостта Раховец⁷⁴ и Кастела при Петропавловския манастир⁷⁵ е осъществявала охраната на пътя трасиран по Арбанашкото плато.⁷⁶ Освен това тя е контролирала подходите и пътните отклонения свързващи крепостите и подградията на ранновизантийския град с този път. Разглеждайки крепостта на Девинград като чисто фортификационно съоръжение, трябва да се изтъкне и нейното основно място (заедно с крепостта на хълма Царевец) за защитата на неукрепените подградия в подножията на отделните хълмове, като по този начин тя съвсем естествено се вписва в отбранителната система на ранновизантийския град (Обр. 1). Последният и най-важен извод обаче поставя въпроса за мястото на тази крепост в неговата обща градоустройствена структура. И двете крепости - на хълмовете Царевец и Девинград, са изградени през втората половина на IV в. В несъмнена връзка с тяхното строителство е и възникването на подградието, което обаче се намира в западното подножие на Девинград, а не на Царевец, където се локализира административния и култов център на града (Обр. 1, Обр. 3). Едновременно с това крепостите се намират на незначително разстояние една от друга - разделени само от реката и с много добра комуникационна мрежа помежду си (порти, пътни трасета и най-вероятно мостове). Тук е необходимо още веднъж да се подчертаят общите военно-отбранителни функции, като всичко това дава основание двете крепости да се разглеждат като единен укрепен възел в долината на р. Янтра.

Едновременното им възникване, непосредствената близост и особено важното им стратегическо положение показват целенасочен военно-тактически замисъл при тяхното планиране и изграждане както за отбрана на основните пътни комуникации и проходи в тази част на планината, така и за самия град. Издигнатите на отделните хълмове крепости са обединени в градоустройствено отношение от възникналите, може би във връзка с посочените функции, подградия в техните подножия (Обр. 1). Изтъкнатите основания за определянето на градския характер на крепостта на Девинград с нейното подградие обаче не позволяват тя да бъде разглеждана като самостоятелен градски център при наличието на крепост с представително обществено, църковно и жилищно строителство и с изявени религиозни и административни функции, каквато е издигнатата на съседния хълм Царевец. В същото време направените изводи и заключения показват, че на Девинград не е изградена една обикновена крепост от Старопланинската отбранителна система или сателитна крепост на ранновизантийския град. Установените военно-отбранителни, комуникационни и градоустройствени връзки дават достатъчно основание на този етап от проучванията да се настоява, че тази крепост може да се разглежда единствено като самостоятелно градско ядро, включено в единната отбранителна система и обща структура на ранновизантийския град във В. Търново.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Шкорпил, К. План на старата българска столица Търново - ИБАД, I, 1910,

² **Велков, И.** Разкопките на Момина крепост до Търново - ГНМ, VII, 1942, С. 1943, 61 - 71; Старото Търново. Разкопките на Момина крепост през 1942 - 1943 г. - ИПр, II, 1945 - 1946, кн. 1, 96 - 102.

³ **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 101.

⁴ Резултатите от тези разкопки не са изцяло публикувани.

⁵ Изключение в случая прави Д. Овчаров разглеждайки съвсем накратко Източната порта на крепостта в проучванията си на ранновизантийските крепости от V - VII в. - В: Ранновизантийски и български крепости (V - X в.), С., 1982, 40 - 41.

⁶ **Ангелов, Н.** Антично и ранновизантийско селище - В: История на В. Търново, т. 1, С., 1986, с. 43; **Писарев, Ат.** Материалната и духовна култура на хълма Царевец през ранновизантийския период - Във: В. Търново, 1185 - 1985 г., В. Търново, 1985, с. 36; **Николова, Я.** Търново в светлината на новите археологически проучвания - Във: В. Търново в историческата съдба на българския народ, В. Търново, 1985, с. 19; **Алексиев, Й.** Ранновизантийския град във В. Търново - В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Ст. Ваклинов, В. Търново, 1994, с. 24; **Dintchev, V.** Zikideva - an example of Early Byzantine Urbanism in the Balkanes - *Arheologia Bulgarica*, I, 1997, 3, p. 65.

⁷ **Тотев, К., Е. Дерменджиев,** За функциите на ранновизантийското укрепление край р. Янтра във В. Търново - ИИМВТ, XII, 1997, 143 - 155.

⁸ **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 57.

⁹ **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 96.

¹⁰ **Овчаров, Д.** Ранновизантийски и български крепости (V - X в.), с. 57.

¹¹ **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 124, бел. 1.

¹² Пак там, с. 126.

¹³ Пак там, с. 127.

¹⁴ **Николова, Я.** Жилищната архитектура в Търново през XII - XIV в. - Трудове на ВТУ "Кирил и Методий", VII, кн. 2, 1970 - 1971, Исторически факултет, 103 - 104.

¹⁵ Непубликувани разкопки на Б. Султов през 1962 г.

¹⁶ **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 124.

¹⁷ **Велков, И.** Разкопките на Момина крепост, с. 65.

¹⁸ **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 124.

¹⁹ **Велков, И.** Разкопките на Момина крепост, 63 - 71.

²⁰ **Ангелов, Н.** Крепостни стени, порти и кули на хълма Царевец в гр. В. Търново. Разкопки и проучвания през 1963 г. - ИОМВТ, III, 1966, с. 13.

²¹ **Велков, И.** Разкопките на Момина крепост, 67 - 68.

²² **Овчаров, Д.** Цит. съч., 40 - 41.

²³ Ние представяме в два варианта графична възстановка на архитектурния вид на Източната порта. На първата реконструкция съзнателно не е представен керемидения покрив, за да се получи по-ясна представа за цялостната форма и

очертания на портата (Обр. 5).

²⁴ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 124.

²⁵ Пак там, с. 126.

²⁶ Пак там, с. 126.

²⁷ **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 100; Непубликувани разкопки на Б. Султов през 1962 - 63 г.

²⁸ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 126.

²⁹ **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, 98 - 99.

³⁰ Пак там, с. 98.

³¹ **Бобчев, С.** Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепване на античните градове - ИАИ, XXIV, 1961, с. 141.

³² Шкорпил, К. Цит. съч., с. 126.

³³ Пак там, с. 127.

³⁴ **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост., с. 99.

³⁵ Във вид на недълбок ров се е очертавала напречната крепостна стена, спускаща се по северния склон на Царевец - от Лобната скала към р. Янтра, открита от К. Шкорпил - Цит. съч., с. 134.

³⁶ **Дочев, К.** Стари римски пътища в Централна Долна Мизия (II - IV в. сл. Хр.) - В: Сб. Ряховец, В. Търново, 1994, с. 69.

³⁷ **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 100.

³⁸ Представените данни за водохранилището и водопровода към него са резултат от лични терени обхождания и наблюдения. Използвани са сведения и чертежи публикувани от **Biernatska - Lubanska, M.** *Wodociagi rzymske i wczesnobizantyjske z obszaru mezji dolnej polocnej tracji* - *Biblioteca antiqua*, vol. XII, *Wratislaviae*, 1973, 252 - 253, както и информация, съдържаща се в дневниците от разкопките през 1962 - 63 г. на Б. Султов, съхранявани в НСФ на отдел "Археология" при Исторически музей - В. Търново. Дневниците ми бяха предоставени от зав. отдела н. с. П. Владкова, за което отново ѝ благодаря.

³⁹ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 121.

⁴⁰ Пак там, с. 124.

⁴¹ **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 99. Това предположение се подкрепя отчасти и от откритите при обхождането на тази част от крепостта парчета шлага.

⁴² Шкорпил, К. Цит. съч., с. 127.

⁴³ **Писарев, Ат.** Цит. съч., 30 - 31.

⁴⁴ **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 99.

⁴⁵ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 126.

⁴⁶ Във връзка с възможността това да са останки от средновековни български градежи заслужава коментар цитираното от К. Шкорпил (с. 127) предание, че тук, в източната част на крепостта, "в старо време е имало женски манастир, от който е произлязло сегашното наименование на крепостта "Момина крепост" (Къз-Хисар)". Несъмнено е разминаването между името на местността и съществуването на манастир, тъй като в подобни случаи топонимът е свързан

конкретно със същността на обекта - например Манастирище, Църквище, и др., или пък отбелязва името на светеца, който е патрон на църквата или манастира. Проверена беше възможността в този район да се е намирало по-старото (средновековно) село Шереметя. Оказа се, че селото наистина е било разположено на друго място, но не в тази посока, а на 0,5 км на изток, в района на Голямата чешма. Тези сведения ми бяха предоставени от Р. Цонева и Ст. Бейков, уредници в отдел "История на България XV - XIX в." в Исторически музей - В. Търново.

⁴⁷ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 124.

⁴⁸ Вълв, В. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец през 1966 - 69 г. - В: Царевград Търнов, т. 5, 1992, с. 70; Ангелов, Н. Крепостни стени, порти и кули на хълма Царевец, с. 13.

⁴⁹ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 127.

⁵⁰ Велков, И. Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 101.

⁵¹ Пак там, 100 - 101.

⁵² Рашенов, А. Възстановяване на крепостта Царевец в гр. Търново. - ГНМ, VI, 1932 - 1934, С., 1936, 389 - 391.

⁵³ Biernatcka - Lubanska, M. Op. cit., p. 253.

⁵⁴ Виж цитираната в бележка 6 литература.

⁵⁵ Ангелов, Н. Римското и ранновизантийско селище, с. 41; Николова, Я. Търново в светлината на последните археологически проучвания, с. 18. Заслужава внимание предположението на В. Велков (За етническият облик на населението на късноантичния град на хълма Царевец във В. Търново. - в. "Велико Търново" от март 1990, с. 3), основано на известията на Йорданес (ЛИБИ, т. 1, 1958, с. 328) и на Изидор Севилски (ЛИБИ, т. 1, 1958, с. 391), че на хълма Девинград се е намирало едно от селищата на готите - ариани, заселени в околностите на Никополис ад Иструм през 348 г.

⁵⁶ Ангелов, Н. Културни пластове преди изграждането на двореца. - В: Царевград Търнов, т. 1, С., 1973, 272 - 273; 335; Вълв, В. Цит. съч., 23 - 24; Велков, В. Цит. съч., с. 3.

⁵⁷ Вълв, В. Цит. съч., с. 183; Алексиев, Й. Цит. съч., с. 24.

⁵⁸ Непубликувани разкопки на Христо Нурков през 1965 г.

⁵⁹ Робов, М. Керамична пещ в западното подножие на хълма Момина крепост във В. Търново. - ИИМВТ, XII, 1997, 139 - 140.

⁶⁰ Пак там, 138 - 139.

⁶¹ Николова, Я. Две нови жилища в западното подножие на хълма Момина крепост във В. Търново. - ИОИМВТ, IV, В., 1968, 59 - 60.

⁶² Робов, М. Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във В. Търново. - ИИМВТ, IX, 1994, с. 144.

⁶³ Николова, Я. Нови данни за плана на средновековния Търновград. - Археология, VI, 1964, кн. 3, с. 14.

⁶⁴ Дочев, К. Монетни находки от хълма Момина крепост във В. Търново. - ИИМВТ, IX, 1994, 125 - 127.

⁶⁵ Велков, В. Zikideva = Συκιδάβα = на днешно В. Търново. - В:

Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов, В. Търново, 1986, с. 168.

⁶⁶ ГИБИ, т. 1, 1959, с. 177.

⁶⁷ Dintsev, V. Op. cit., 67 - 69.

⁶⁸ Велков, И. Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 101.

⁶⁹ Николова, Я. Търново в светлината на новите археологически проучвания, с. 19.

⁷⁰ Ангелов, Н. Антично и ранновизантийско селище, с. 43.

⁷¹ Алекснев, Й. Цит. съч., с. 124.

⁷² Dintsev, V. Op. cit., 67 - 69.

⁷³ Овчаров, Д. Цит. съч., с. 20; Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долен Дунав (VII - XI в.), В. 1982, с. 12.

⁷⁴ Бъчваров, И. Монети от Ряховец, В. Търново, 1994, 8 - 19.

⁷⁵ Славчев, П. Лясковец в миналото, В. Търново, 1994, с. 22.

⁷⁶ Дочев, К. Стари римски пътища в Централна Долна Мизия, с. 69.

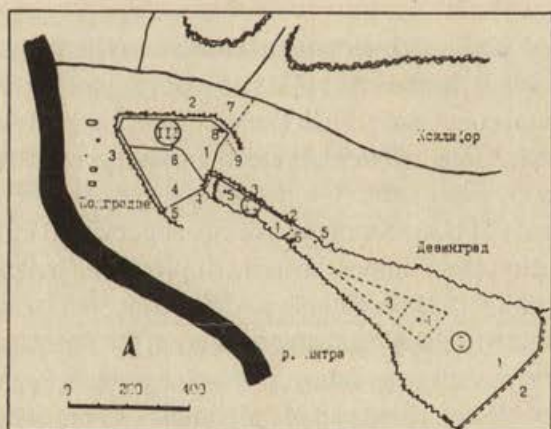
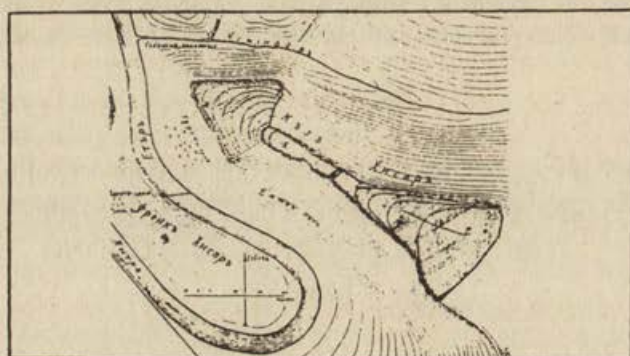
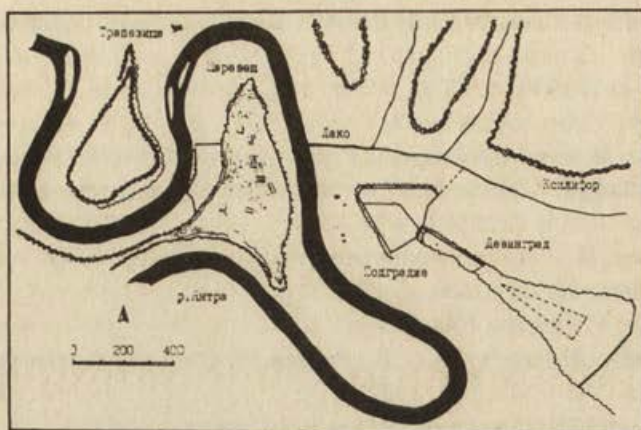
THE EARLY BYZANTINE FORTRESS ON THE DEVINGRAD HILL IN VELIKO TURNOVO. FORTIFICATIONS, WATER-SUPPLY SYSTEM, DWELLINGS, PLANNING AND DATING

(Summary)

Evgeni Dermendjiev

This is the first study which contains exhaustive, systematic, analysed knowledge about the early Byzantine fortress on the Devingrad hill in Veliko Turnovo, including a general conclusion. Such knowledge is founded on the results of archaeological excavations and field research. In addition to detailed treatment of the defensive walls, gates, towers, water-supply system, dwellings and fortress planning, attention is drawn to some previously unpublished fortifications. On the basis of stratigraphic observations, unearthed objects and building technique, the construction of this fortress is datable to the second half of the fourth century. Fortification and town-planning characteristics of the fortress on the Devingrad hill and its suburb, as well as its dating, give good grounds for the conclusion that the fortress was a self-contained part of the complex whole of the early Byzantine city within the area of present-day Veliko Turnovo.

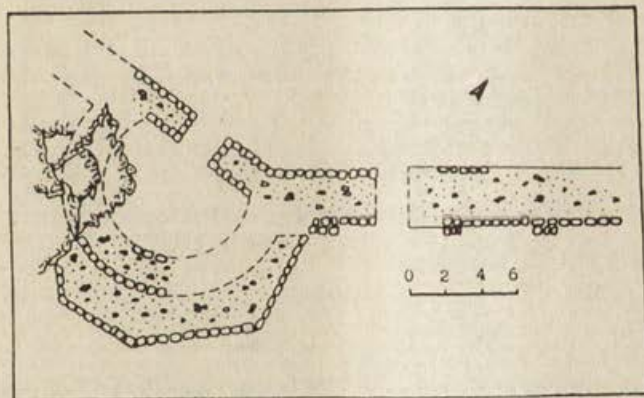
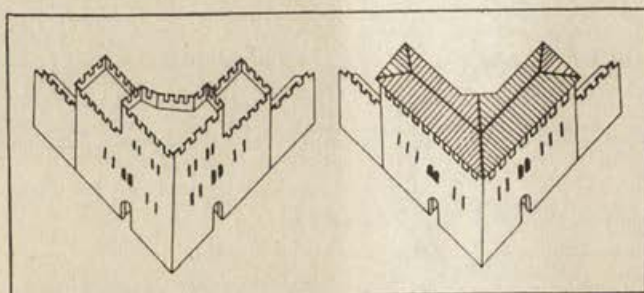
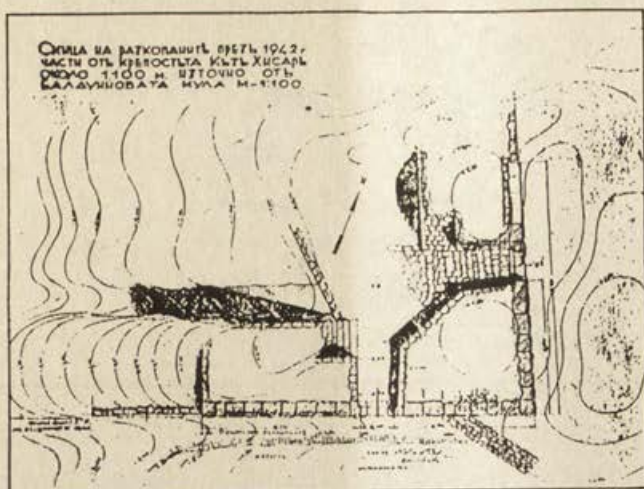
Translated by Juliana Angelova

Обр. 1. План на проучените крепости и подградия на ранновизантийския град във В. Търново.

Обр. 2. План на крепостта на хълма Девинград (по К. Шкорпил).

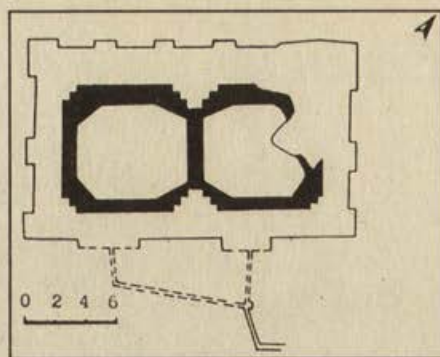
Обр. 3. План на крепостта на хълма Девинград и подградието.

Обр. 4. План на Източната порта на Средната част на крепостта (по И. Велков).

Обр. 5. Източната порта на Средната част на крепостта - реконструкции.

Обр. 6. План на Южната порта на Западната част на крепостта.

Обр. 7. План на водохранилището при североизточния ъгъл на Западната част на крепостта (по М. Биернадска).

Обр. 8. Общ изглед на крепостта - от югозапад.

1.

2.

3.

Табл. I. Крепостни стени.

1. Квадров градеж от Източната порта на Средната част на крепостта.
2. Вътрешно лице на Източната порта на Средната част на крепостта.
3. Блокаж на северната крепостна стена на Западната част на крепостта.

1.

2.

3.

Табл. II. Крепостни стени.

1. Външно лице на югоизточната крепостна стена на Западната част на крепостта.
2. Вътрешно лице на югоизточната крепостна стена на Западната част на крепостта.
3. Южна порта и фланкиращата я кула на Западната част на крепостта.

1.

2.

3.

Табл. III. Водоснабдителни съоръжения.

1. Тухлена облицовка на южната стена на водохранилището в Западната част на крепостта.
2. Водопровод.
3. Каменно корито за чешмата при водохранилището.